

Ірина Сергєєва

С.А.Ан-ський і «Альбом еврейской художественной старины»

У статті йдеться про етнографічну та фольклористичну діяльність єврейського письменника, етнографа та відомого громадського діяча С.Ан-ського. Аналізується підсумовуюча його багаторічні пошуки праця - «Альбом еврейской художественной старины». Автором статті в Інституті рукопису НБУВ віднайдено другий примірник його першого тому.

Ім'я Семена Акимовича Анського (1863-1920, справжнє ім'я та прізвище Шлоймо-Зейнвіл Аронович Раппопорт), стало широко знане в єврейській фольклористиці та етнографії лише в останнє десятиліття його творчості, на яке припадають плідні, але важкі для єврейської історичної науки часи. За життя дослідника не вдалося видати фундаментальні наукові праці, які б узагальнили діяльність етнографа, його колег та попередників. І все ж Ан-ський вписав одну з найяскравіших сторінок в історію етнографічної науки про східно-європейське єврейство¹.

До розуміння цінності традиційної єврейської культури С.Ан-ський прийшов завдяки ідеалам російської народницької літератури². На його національну самоідентифікацію вплинули політичні процеси кінця ХІХ - початку ХХ ст.: процес Дрейфуса у Франції, єврейські погроми в Кишиневі та Одесі³.

Протягом багатьох років письменник вивчав фольклор різних народів, методику запису, класифікації та обробки фольклорних надбань, що дало змогу в майбутньому успішно здійснити ряд фольклорно-етнографічних експедицій у «межі осідлості» євреїв, зібрати,

Обкладинка альбому. Художник С.Юдовін.

проаналізувати й підготувати до публікації унікальні матеріали.

Звернення С.Ан-ського до єврейського декоративно-ужиткового мистецтва збіглося зі створенням у Петербурзі Єврейського історико-етнографічного товариства (ЄІЕТ)⁴. Він співпрацював не тільки з ним, а й з Єврейським літературним товариством та Товариством єврейської народної музики, активно співробітничав з журналами «Єврейский мир»⁴, «Єврейская старина», альманахом «Пережитое», брав участь у

підготовці «Єврейской энциклопедии».

Уже в першому випуску альманаху «Пережитое» С.Ан-ський якоюсь мірою обґрунтовує концепцію етнографічної діяльності*. У статті «Єврейское народное творчество» він ставить «невідкладне завдання: організувати систематичний та повсюдний збір творів усіх видів на-

* У 1905 р. Ан-ський писав відомому єврейському політичному діячеві Х.Житловському: «Треба виховувати народ до національного життя. І тоді, як у здорового організму, в самого народу з'явиться туга за територією, за державним життям». (Цит. за: История и культура евреев в России, с.126).

* С. Ан-ський подає програмне за своїм значенням звернення до читачів: «Усепоглинаючий час знищує не тільки

родної творчості, пам'яток єврейської старовини, опис усіх сторін старого єврейського побуту <...> Пора створити єврейську етнографію!»⁵

У 1908 р. С. Ан-ський здійснює спроби організувати єврейську фольклорно-етнографічну експедицію силами ЄІЕТ*. Першій експедиції передували численні його поїздки по Україні, виступи з публічними лекціями, публікації, основані на фольклорному матеріалі⁶.

У 1911 р. Ан-ський починає реалізувати задум про експедиційну роботу. 10 тис. крб. для досліджень подвижникові субсидує київський меценат, син відомого єврейського фінансиста, філантропа та громадського діяча Г. Гінцбурга - Володимир.

24-25 березня 1912 р. в Петербурзі на нараді єврейських учених приймається рішення про організацію експедиції, обговорюється її адміністративний статус. Влітку 1912 р. експедиційна група (керівник С. Ан-ський, фотограф та художник С. Юдовін, музикознавець і композитор Ю. Енгель) виїхала в Україну, працювала на Волині, зокрема в Старокостянтинові. С. Ан-ський зазначав в одному з листів: «Мандрували та збирали матеріали й предмети для єврейського музею»⁷. Він і Ю. Енгель записують за допомогою фонографа єврейські релігійні та народні пісні.

«Ця пробна експедиція, - писав з Луцька про результати першого експедиційного сезону Ан-ський, - дала набагато більше, ніж я очікував від

неї: кілька сот легенд, сказань, історичних переказів, казок, понад 500 народних пісень, кілька сот цікавих віршиків, близько 200 предметів, придбаних для музею, книги, рукописи тощо. І це - десята частина того, що можна було б зібрати при великому досвіді, організованості та умілості. Я впевнений, що велика експедиція може зібрати колосальний, за всіма мірками, матеріал»⁸.

У березні 1913 р. дослідник розробляє експедицію наступного сезону, плануючи відвідати 250 містечок (за три роки). Експедиція організовувалася як автономна комісія при ЄІЕТ і мала свою адміністрацію та звітність. За Ан-ським закріплюється «виняткове право по обробці для друку зібраного за його участю матеріалу»⁹.

Улітку експедиція знову рушає на Волинь і Поділля. Перед її учасниками відкрилася самотня народна творчість, відбита у різьбленні *мацев* (кам'яних надгробних стел), у розписах синагог, в образотворчих мотивах та орнаментах старовинних рукописів, зокрема *пінкасів* (записних книг єврейських общин). С. Юдовін робить сотні фотографій, замальовок та копій, що надалі відобразилось у його гворчості¹⁰.

Наступного року експедиція працює на Поділлі та Київщині. У звіті за 1912-1914 рр. Ан-ський вказує, що було зібрано понад 700 предметів старовини, записано понад 1500 народних пісень, близько тисячі народних мотивів, знайдено сотні старовинних документів, колекції листів видатних осіб, мемуарів, старовинні рукописи, пінкуси, колек-

ється нам пристосувати нашу культуру до життя - будемо жити, не властяться - мучитимемося і видихатимемо, доки не помremo. А приштіти нам чужі голови і серце жодному хірургу не під силу. У мене тепер план - якщо вийде - буду щасливий безмірно. Клопочу, щоб Єврейське етнографічне товариство відрядило мене збирати по Росії єврейські народні пісні, прислів'я, казки, замовляння тощо, коротше - народну творчість. Якщо вдасться - присвячу охоче цьому весь залишок життя. Це велике культурне завдання. Потрібно для цього від 8 до 10 тисяч. Удасться дістати - найщасливішою людиною буду» (Історія и культура евреев в России, с. 129).

речові пам'ятки старовини; він поступово стирає і той живий історичний матеріал, який міститься в легендах, переказах, звичаях, споминах, піснях старовинного походження тощо. Природний темп їх зникнення був значно прискорений тими глибокими змінами, які з такою швидкістю зазнав єврейський побут у Росії. Чимало з того, що ще недавно було явищем повсякденного єврейського життя, залишило лише ледь помітний слід у народній пам'яті: продукти єврейської колективної творчості, що підбивали погляд народу на пройдену ним пору життя, змінюються новими» (Пережитое, 1908, т. 1, с. 278).

* У вересні 1909 р. С. Ан-ський пише Х. Житловському: «Чим більше думаю, тим більше переконуюся, що єврейство лежить у 4000-літній психології та 4000-літній культурі. Уда-

Сторінка із пінкасу. Зображення птахів виконане за традиціями кабалістичних амулетів.

Сторінка із пінкасу. Україна, XIX ст. Зображення менор виконано за традиціями кабали.

Сторінка із пінкасу.

цію старовинних оригінальних рисунків, заголовних аркушів пінкасів, мізрахів, кеттубів тощо, зроблено близько 1500 фотознімків старовинних синагог, кіотів та амвонів, художніх предметів культу, надгробних пам'ятників, типів, сцен тощо¹¹.

У роки першої світової війни Ан-ський як співробітник Земського союзу та Єврейського товариства допомоги жертвам війни працює в прифронтових районах Галичини, водночас намагаючись врятувати від повного знищення пам'ятки єврейської старовини¹².

Водночас він пише багато нарисів, замальовок та політичних статей про життя євреїв в Галичині, їх традиції та вірування. Більшість зібраних ним в експедиціях і під час роботи в Галичині матеріалів надійшла до музею, обладнаного при благодійному притулку на Васильєвському острові в Петербурзі¹³. У 1914 р. музей відвідав Шолом-Алейхем і записав привітання музею на восковий фоноциліндр (зберігається в ІР НБУВ, фоноархів, №303).

С.Ан-ський приступає до першого тому «Альбома єврейської художественної старини». Цей альбом «із загальною ввідною статтею відомого художника та критика О.Бенуа і рядом статей інших художників та критиків мистецтва й етнографів... містить знімки з рідкісної агади ХУ ст., з молитовників на пергаменті, італійських «ктубот» ХУІІ ст., зі старовинних акварельних лубків-примітивів, пінкусів, мізрахів*, знімки старовинних надгробних каменів, гробниць великих мужів та святих мучеників тощо...»¹⁴.

У 1918 р. в московському журналі «Еврейский мир» було опубліковано велику статтю відомого мистецтвознавця та художнього критика А.Ефроса «Лампа Алладина», в якій автор аналізує видання, що готувалося до друку (але не побачило тоді світу), а також стан єврейської художньої школи в цілому, ставлення всього російського культур-

ного суспільства до знахідок експедицій Ан-ського. Ефрос відстоює думку, що без народного мистецтва подальший розвиток мистецтва нового неможливий. «Єврейське народне мистецтво, - до якого, на решті, рішуче приковує найширшу громадську увагу Ан-ський своїм воістину історичним збиранням, ми зустрічаємо так само, як первенці Rinascimento - свої статуї <...>»¹⁵.

Упродовж багатьох років єдиний, як вважалося, примірник «Альбома єврейської художественної старини» зберігався в Інституті етнографії та фольклору в Ленінграді. Тільки в 1994 р. він був фактично відновлений та виданий у Москві відомим дослідником єврейського народного декоративно-прикладного мистецтва А.Канцедікасом¹⁶. Альбом-папка містив 84 репродукції фрагментів ілюмінованих старовинних єврейських рукописів, мізрахів та лубочних картинок, зібраних С.Ан-ським під час експедицій. Обкладинка папки, виконана за мотивами титульних аркушів пінкасів, автором не підписана. Несистематизовані матеріали А.Канцедікаса, використовуючи архівні дані про підготовчу роботу, проведену Ан-ським у 1917 - 1918 рр., розмістив на свій розсуд. Альбом відкривається великою вступною статтею укладача про Ан-ського, про ЄІЕТ, про експедиції та саму підготовку видання. Далі публікуються стаття А.Ефроса із журналу «Еврейский мир» та репродукції фрагментів рукописів.

Про існування інших примірників підготовлюваного альбому тривалий період ніяких відомостей не було. І тільки недавно під час

роботи з фондами Інституту рукопису НБУВ знайдено другий примірник цієї праці. Важливість знахідки безперечна. Тепер можна впевненіше говорити про концепцію видання «Альбома», розроблену самим автором. Якщо згадуваний початковий задум першого тому включав не тільки рукописи, а й знімки художньої старовини то, маючи вже два примірники першого тому «Альбома», можемо вважати, що Ан-ський систематизував матеріали, надалі розраховуючи видати всі задумані томи. На жаль, і в новознайденому варіанті не збереглися вступні статті О.Бенуа та інших художніх критиків. Папка, як і попередня, містить тільки репродукції матеріалів, зібраних Ан-ським для видання.

Однак новознайдений примірник альбому принципово відмінний від опублікованого А.Канцедікасом. Обкладинка його є, безперечно, пізнішим і остаточним варіантом. Вона виразніша орнаментально й колористично. Підпис на ній С.Юдовіна знімає питання про авторство обкладинки, що залишалося невирішеним в опублікованому альбомі. Готуючи до друку перший варіант видання, А.Канцедікаса виявив у Російському державному архіві літератури та мистецтва в Москві (РДАЛМ) фінансові документи, пов'язані з підготовкою альбому до публікації. Так, у листі до видавництва «Р.Голік та А.Вільборг, партнери» Ан-ський писав, що художник Я.Зелігман одержав за виготовлення двох обкладинок для «Єврейської художественної старини» 35 крб., а С.Юдовін - 300 крб., але не

Сторінка із агади (пасхальний переказ). Італія, ХІУ ст.

* Мізрах - декоративне панно на східній стіні синагоги або будинку, що вказує в бік Єрусалима - напрям молитви; ктубот - множина від ктуба - шлюбний контракт, за традицією багато декорований.

вказується за яку роботу¹⁷. Знайдений варіант альбому з його підписом на обкладинці підтверджує авторство С.Юдовіна. Малюнки, попри відмінність, безсумнівно, виконані одним автором. Для рисунка на обкладинці використано переінакшений, традиційний для єврейських рукописів орнаментальний мотив, опублікований під №80. А.Канцедикас, вміщуючи цю композицію у виданому варіанті, відносить її до мізрахів. У віднайденому альбомі репродукція розташована С.Ан-ським у розділі «Заглавные и внутренние листы старых рукописей и пинкусов».

У цьому примірнику відсутні деякі репродукції, що були в раніше опублікованому, натомість є шість, втрачених там. Одна з них - фрагмент пасхальної агади (сказання), виконаної в XIV ст. в Іспанії і доповненої в XV - XVI ст. малюнками на полях майстром, який працював в Італії. На репродукції зображено руку з мечем, занесеним над стінами Єрусалима - ілюстрацію до відповідного розділу агади. Повний її примірник зберігся у фонді С.Ан-ського (РДАЛМ, ф. 2583, оп. 1, од. зб. 1). Решта п'ять репродукцій походять з

території України і з великою долею ймовірності можуть бути датовані XVIII ст. Стилістично вони близькі до опублікованих пам'яток і відносяться до кола пінкасів, мізрахів і кабалістичних композицій, поширених у хасидських общинах України. Це підтверджується не тільки репродукціями в «Альбоме», а й ілюмінованими пінкасами із зібрання ІР НБУВ¹⁸.

Цікава одна з репродукцій - титульний аркуш пінкасу, що містить композицію з орнаментальних концентричних кіл, тексту, розміщеного по колу і виконаного в традиції мікрографічного письма, та квадратного середника зі словом «пінкас» і зображенням стилізованої тварини (можливо, оленя). Тло середника передає доволі традиційну для єврейських срібних виробів техніку штрихування¹⁹. Цей титул уже публікувався у 1918 р. як ілюстрація до статті А.Ефроса «Лампа Алладина» («К выходу в свет капитального издания С.Ан-ського «Еврейская народная художественная старина»)²⁰. Зберігаючи часову традицію, А.Канцедикас вміщує цю статтю у виданому 1994 р. варіанті²¹.

Істотно, що в знайденій папці є

розбивка на розділи - спроба систематизації матеріалу, здійснена, мабуть, самим Ан-ським. На жаль, збереглися не всі заголовні аркуші до розділів, а непронумеровані таблиці надалі довільно поміняли місцями, тому про остаточну ідею автора можемо тільки здогадуватись. І все ж наша публікація дає змогу наблизитися до авторського задуму. Це підтверджує і порівняння матеріалів альбому з оригіналами пінкасів (ІР НБУВ, ф. 321, оп. 1, од. зб. 44), що фрагментарно опубліковані в альбомі Ан-ського.

У поєднанні з мізрахами та декоративними вирізками з паперу (в українській традиції - витинанки), які зберігаються у Львівському музеї етнографії та художнього промислу, пам'ятки єврейського народного мистецтва, подані в альбомі С.Ан-ського і в бібліотечному зібранні, в цілому є своєрідним художнім явищем, тісно пов'язаним, на нашу думку, з традиціями місцевого українського народного мистецтва. У цьому аспекті вони становлять безперечний інтерес для дослідників як єврейського, так і українського декоративно-прикладного мистецтва.

¹ Лукин В. От народничества к народу (С.А.Ан-ский - этнограф восточноевропейского еврейства) // История и культура евреев в России: Сб. науч. трудов. - СПб., 1995. - С.125.

² Горцифельд А. С.А.Ан-ский // Еврейский вест. - 1922. - С. 12.

³ Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общ. ред. д-ра Л.Кацнельсона и барона Д.Г.Гинцбурга. - Т.7. - СПб.: Издание о-ва для науч. изданий и изд-ва Брокгауз-Ефрон. - Кол. 449-450.

⁴ Сергеева И. Материалы журнала «Еврейский мир» (Петербург, 1908-1917 гг.) у фондах ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип.1. Археологічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. - К., 1993.

⁵ Ан-ский С.А. Еврейское народное творчество // Пережитое. - 1908. - Т.1. - С.278.

⁶ Сергеева И., Горшихина О. Деятельность Киевского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России в конце XIX - начале XX вв. // История евреев в

России: Проблемы источниковедения и историографии. Сб. науч. трудов. - СПб., 1993. - С. 130; Отчет Общества для распространения просвещения между евреями в России за 1909 год. - СПб., 1910. - С.76.

⁷ Лист С.А.Ан-ського до С.Нігера від 1.03.1913 р. (Петербург) // История и культура евреев в России. - С. 133.

⁸ Протоколи засідання комітету ЄІЕТ від 5.03.1913 і 17.03.1913 рр. // Центральний державний історичний архів (Петербург), ф. 2129, оп. 1, спр. 60, арк. 79, 81.

⁹ Протокол засідання комітету ЄІЕТ від 17.03.1913 р. // Там само, арк. 79.

¹⁰ Земцова А. С.Б.Юдовин // Искусство книги. 1956-1957 - Вып.2. - М.: Книга, 1961. - С. 185.

¹¹ Еврейская старина. - 1915. - Т.8. - С. 239.

¹² ІР НБУВ, ф. 339, №89.

¹³ Звіт про роботу ЄІЕТ за 1912 г. // Еврейская старина. - СПб., 1913. - Вып. 2 (апрель-июнь). Прил. - С. 9. В.Лукин у статті «К столетию образования петербургской научной школы еврейской истории» (История евреев в России: проблемы источниковедения и историографии. Сб. науч. тру-

дов. - СПб., 1993. - С. 19) вказує дату відкриття музею - осінь 1916 р.

¹⁴ Еврейская неделя. - 1918. - 18 мая. - С. 21.

¹⁵ Эфрос А. Лампа Алладина // Еврейский мир. - [М., 1918]. - Кн. 1. - С. 298.

¹⁶ An-sky S. The Jewish Artistic Heritage. An Album. - М.: «РА», 1994.

¹⁷ Ibid. - Р. 38 (документ цитується в перекладі автора статті).

¹⁸ Сергеева И. Иллюстрированные пинкасы Украины конца XVIII - начала XX веков. (Из собрания ЦНБ им. В.И.Вернадского АН Украины) // Еврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф. Київ, 8-9 грудня 1994 р. - К., 1995. - С. 174-179.

¹⁹ Див.: Романовская Т., Волковинская Е., Канцедикас А. Серебро: Шедевры еврейского искусства. Т. 2. - М.: Имидж, [1993].

²⁰ Эфрос А. Лампа Алладина. - С. 297, 304.

²¹ An-sky S. The Jewish Artistic Heritage. - Р. 7-15.